

โครงสร้าง

รัฐนิยม และความเป็นมาของโปสเตอร์แผ่นหนึ่ง

ลัทธิชาตินิยมไทยที่เกิดขึ้นในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม สมัยแรก (2481 – 2487) เป็นที่กล่าวกันว่า เป็นจุดเริ่มต้นของการกลืนกลาย “อัตลักษณ์” ตัวตนความเป็นมลายูมุสลิมของประชาชนในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ให้กลายเป็นไทย “ไทยอิสลาม” และ “ไทยมุสลิม” และไม่ยอมรับการดำรงอยู่ของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของคนในท้องถิ่น ซึ่งมีผลสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน แม้จะเป็นช่วงระยะเวลาสั้นๆ และรัฐบาลในยุคต่อมาก็พยายามที่จะประนีประนอมกับท้องถิ่น และยุตินโยบายสมานลักษณะทางวัฒนธรรม แต่แก่นแกนของความเป็นไทยที่เป็นแบบเดียวกันนั้นก็ยังคงดำรงอยู่ และความทรงจำต่อเหตุการณ์กลับทรงอิทธิพลในความทรงจำทางสังคมของชาวมลายูมุสลิม ในบทความนี้จะเป็นการทำความเข้าใจความเป็นมาของนโยบายชาตินิยมในฐานะที่เป็นการสร้างรูปแบบมาตรฐานทางวัฒนธรรมและการปฏิบัติของเจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นภายใต้นโยบายดังกล่าว โดยเฉพาะในส่วนของเรื่องการแต่งกายที่กล่าวกันว่า ได้สร้างความบิบบคั่นอย่างมากต่อชาวมลายู-มุสลิมในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้

การศึกษาหนังสือราชการที่เขียนโต้ตอบกันระหว่างท้องถิ่นกับส่วนกลางเผยให้เห็นถึงความเป็นผู้กระทำการของข้าราชการในท้องถิ่นและความย้อนแย้งภายในกลไกของรัฐเอง

นโยบายชาตินิยม: การสร้างความเป็นไทยที่เป็นแบบเดียวกัน

ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ปัตตานี สมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นช่วงเวลา que สร้างบาดแผลแก่ประวัติศาสตร์ของชาวมลายูมุสลิมพร้อมๆ ไปด้วยเป็นจุดกำเนิดการต่อสู้ทางการเมืองของชาวมลายูปัตตานี ดังที่ปรากฏใน อิบรอฮิม ชุกรี (2549) เขียนไว้ใน *ประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรมลายูปัตตานี* ว่า นโยบายชาตินิยมของจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นความพยายามในการครอบงำชนกลุ่มน้อยในไทย โดยการตั้งหน่วยงานและออกกฎหมายที่บังคับให้ผู้คนปฏิบัติตามวัฒนธรรมที่เป็นแบบตะวันตก และต้องการกลืนกลายให้ชาวมลายูกลายเป็นคนไทย ที่มีศาสนาพุทธเป็นศาสนาเดียวที่อนุญาตให้นับถือได้ ในขณะที่ศาสนาอิสลามกลายเป็นศาสนาที่ต้องห้าม ซึ่งถ้าใครก็ตามฝ่าฝืนนโยบายหรือกฎระเบียบทางวัฒนธรรมเหล่านี้ก็จะถูกลงโทษอย่างรุนแรง และเรื่องราวเหล่านี้

อ้างอิงและเล่าต่อในงานเขียนอื่นๆ ในเวลาต่อมา (เช่น อ.บางนรา, 2518; อารีพิน บินจิ, อ.ลอแมน, และ ชูฮัยมีร์ อีสมาแอล, 2550) และกลายเป็นความทรงจำร่วมของผู้คนในท้องถิ่นอันสอดคล้องและเป็นส่วนหนึ่งของโครงเรื่องหลักของประวัติศาสตร์ปาตานีที่ผูกพันอยู่กับเรื่องราวของการรุกรานกดขี่ของสยามอันให้ความชอบธรรมกับการต่อสู้ปลดปล่อยของมลายูปาตานีตราบนับปัจจุบัน

แนวคิดชาตินิยมไทยที่อยู่เบื้องหลังนโยบายและโครงการด้านวัฒนธรรมสมัยพิบูลสงครามนั้น ตั้งอยู่บนเชื้อชาตินิยมแบบปลอมๆ ที่ยอมรับความเป็นเจ้าของประเทศของคนเชื้อชาติเดียว แต่ความเป็นเชื้อชาติดังกล่าวกลับรวมเอาคนที่ไม่เคยถูกเรียกว่าไทยมาก่อนเข้าไว้ด้วย แม้จะได้รับอิทธิพลแนวคิดแบบ Racism ที่ทรงอิทธิพลในโลกขณะนั้น แต่เชื้อชาติไทยกลับไม่ได้มีเกณฑ์นับรวมและแยกแยะที่เป็น “วิทยาศาสตร์” แบบที่ Racism อ้างหรือแม้กระทั่งเกณฑ์ทางภาษาและชาติพันธุ์ที่นับรวมความเป็นไทยอย่างคงเส้นคงวา หรือดังที่ เกษียร เตชะพีระ (2550) ได้กล่าวว่า “ชาตินิยมโดยรัฐของไทยไม่ใช่เชื้อชาติ” กลุ่ม “คนพื้นเมือง” ที่หลากหลายภายใต้อาณาเขตของราชอาณาจักรที่ก่อสร้างขึ้นเมื่อห้าสิบปีก่อนหน้าถูกนับรวมเป็นไทยทั้งหมด โดยมีคนจีนและความเป็นจีนที่ไม่ถูกนับรวมและเป็นเป้าหมายและปฏิบัติสำคัญที่สุดเพียงหนึ่งเดียวของลัทธิชาตินิยมไทย ดังนั้น นโยบายวัฒนธรรมสมัยพิบูลสงครามในพื้นที่จังหวัดชายแดนใต้จึงควรเข้าใจในฐานะการทำให้เป็นแบบเดียวกัน (homogenization) ของความเป็นไทยที่มีความแท้ดั้งเดิม (authenticity) และมีอารยะ อันที่จริงนโยบายและโครงการวัฒนธรรมสมัยดังกล่าวอาจจะไม่ได้คิดถึงมลายูหรือลาว มากไปกว่าความเป็นจีนที่ไม่อาจจะสมานลักษณะเข้ากับความเป็นไทยได้ การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและอยู่ภายใต้รูปแบบทาง

วัฒนธรรมเดียวกันของพลเมืองภายใต้ผู้นำสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามนั้น จึงสร้างความเดือดร้อนทั่วกันหมด แต่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2550) กล่าวว่าคุณค่าที่ได้รับ ความเดือดร้อนมากที่สุดนั้นคือ “พลเมืองที่มีอัตลักษณ์แตกต่างจากกลุ่มชาติพันธุ์ไทยในภาคกลางอย่างมากๆ เช่น พลเมืองในกลุ่มชาติพันธุ์จีนและมลายู เป็นต้น” (หน้า 43) ดังนั้น ในแง่หนึ่งว่าเป็นเรื่องตลกร้ายที่เป้าหมายหลักของพรรคชาตินิยมไทย คือต่อต้านความเป็นจีน กลับเกิดผลกระทบที่รุนแรงที่สุดแก่ชาวมลายุมุสลิม ที่นัยที่สุด ไม่ใช่ความเป็นจีนที่ไม่สามารถสมานลักษณะเข้ากับความเป็นไทยได้ แต่เป็นความเป็นมลายูมากกว่า

รูปแบบทางวัฒนธรรมที่เหมือนกันของคนไทยที่รัฐชาตินิยมพยายามสร้างขึ้นมานั้น เอาเข้าจริงก็เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ถือปฏิบัติมาก่อนหน้านั้นแล้ว แต่ภายใต้รัฐประชาชาติที่ให้รัฐบาลหันมาใส่ใจกับวัฒนธรรมของประชาชนที่เป็นเจ้าของประเทศ โดยได้พรรคและมีมาตรการต่างๆ เพื่อกำหนดแบบแผนทางวัฒนธรรมของชาติ อันกินความไปถึงกิจกรรมในชีวิตประจำวันของพลเมือง อย่างเช่น การแต่งกาย ซึ่งการแต่งกายนี้กลายเป็นภาพลักษณ์ที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของนโยบายวัฒนธรรมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม นอกเหนือ

ไปจากการปรับปรุงภาษาไทยและการห้ามกินหมาก ภายใต้กรอบของรัฐประชาชาติข้างต้น การออกประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยรัฐนิยม ฉบับที่ 10 เรื่องการแต่งกายของประชาชนชาวไทย (2484) จึงเป็นการแสดงความเป็นชาติผ่านการแต่งกายที่เป็นอารยะของพลเมือง การแต่งเครื่องแบบ แต่งตามแบบสากลนิยมและประเพณีนิยมในทำนองที่สุภาพ เป็นสิ่งที่ประชาชนต้องสวมใส่ในที่สาธารณะ แต่ภายใต้ประกาศดังกล่าวก็ไม่ชัดเจนว่าหมายถึงอะไร ดังสะท้อนออกมาในเอกสารโต้ตอบระหว่างจังหวัดต่างๆ กับกระทรวงมหาดไทยว่าอะไรคือการแต่งกายเรียบร้อย

แบบที่ “รัฐ” นิยม เพื่อคลายความสับสนของหน่วยราชการและสาธารณชน ทางราชการและรัฐบาลก็ได้วางมาตรฐานผ่านคำปราศรัย ประกาศ และระเบียบต่างๆ โดยการโฆษณาทางวิทยุหรือรวบรวมเป็นหนังสือเพื่อแจกจ่ายในวาระต่างๆ เพื่อให้ประชาชนได้ทราบและปฏิบัติตาม ซึ่งจากประกาศและระเบียบต่างๆ พบว่าผู้หญิงจะตกเป็นเป้าของการรณรงค์แต่งการให้สุภาพเรียบร้อย เพราะมีการวางระเบียบอย่างละเอียดไว้ค่อนข้างมากและเปลี่ยนแปลงหลายครั้งด้วยกัน ทั้งนี้ คงไม่ใช่เพราะผู้หญิงมี “แพชชั่น” มากกว่าผู้ชาย หากแต่อาจเป็นเพราะผู้ชายอยู่ในพื้นที่สาธารณะแบบสมัยใหม่มาก่อน ในขณะที่ผู้หญิงเพิ่งเข้ามาหลังจากที่ระบบใหม่เปิดโอกาสและรณรงค์ให้เข้ามา มีบทบาทมากขึ้น ดังสะท้อนออกมาจากระเบียบต่างๆ ที่เกี่ยวกับการแต่งการของผู้หญิง จะเจาะจงที่ข้าราชการและภรรยาของข้าราชการเป็นหลัก แต่กระนั้นผู้หญิงโดยทั่วไปก็ล้วนอยู่ภายใต้ระเบียบแห่งการแต่งกายทั้งสิ้น หลวงพิบูลสงคราม (ยศขณะนั้น) มี “คำวิงวอน” แก่สตรีไทยให้เห็นแก่เกียรติยศและความสง่างามของชาติ ควรที่จะแต่งกายดังนี้

1. ขอให้พี่น้องสตรีไทยทุกท่านไว้ผมยาวตามประเพณีนิยมในสมัยโบราณของเรา หรือไว้ผมยาวตามสมัยนิยมปัจจุบันนี้
2. ขอให้พี่น้องสตรีไทยทุกท่าน เลิกการใช้ผ้าโจงกระเบนเปลี่ยนเป็นการนุ่งผ้าถุงอย่างสมัยโบราณของเรา หรือสมัยนิยมปัจจุบันนี้
3. ขอให้พี่น้องสตรีไทยทุกท่าน เลิกใช้ผ้าผืนเดียวปกปิดกายท่อนบนคือ ไม่ใช้ผ้าคาดอกหรือเปลือยกายท่อนบนให้ใช้เสื้อแทน

(วัฒนธรรมแห่งชาติและระเบียบการแต่งกาย, 2484, หน้า 13)

ไม่เพียงแต่ร่างกายของผู้หญิงที่รัฐบาลต้องการให้ปกปิดมากขึ้นด้วยเครื่องแต่งกายสมัยใหม่และย้อนกลับไปหาความเป็นไทยแท้ที่ประดิษฐ์ขึ้นมาใหม่ ผู้ชายก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นกลางและชาวชนบทที่ไม่คุ้นชินกับวัฒนธรรมการแต่งกายแบบสมัยใหม่เป็นเป้าหมายของของเปลี่ยนแปลงอันนี้ แต่การที่จะให้ประชาชนแต่งกายตามแบบที่ “รัฐ” นิยมนั้น หน่วยราชการโดยเฉพาะกระทรวงมหาดไทยที่ดูแลการปกครองท้องถิ่นที่จะต้อง “ทำความเข้าใจ” กับประชาชนและดูแลกดดันให้คนปฏิบัติตาม ทั้งนี้ เรื่องการแต่งกายเป็นเรื่องวิถีชีวิตและวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมายาวนาน การออกประกาศเพื่อให้คนเปลี่ยนเครื่องแต่งกายโดยมุ่งหวังให้เป็นไปอย่างพร้อมเพรียงและใช้เวลาเพียงชั่วข้ามคืนคงเป็นไปได้ยาก

รัฐกับโครงสร้างของ “ชาวไทยอิสลาม”

จากหนังสือราชการในช่วงเริ่มแรกของการรณรงค์เรื่องการแต่งกายที่จังหวัดต่างๆ ได้รายงานการปฏิบัติงานตามนโยบายของรัฐบาลเข้ามายังกระทรวงทำให้เราเห็นภาพและทัศนคติที่เจ้าหน้าที่รัฐมองมายังประชาชนในท้องที่ต่างๆ ที่มีวัฒนธรรมอันหลากหลาย ซึ่งเป็นสิ่งที่ “รัฐ” ไม่นิยมและการปฏิบัติที่ทำให้ประชาชนแต่งกายตามรัฐนิยม โสร่ง แม้ไม่ปรากฏในกฎหมายแต่เป็นที่เข้าใจกันว่าเป็นการนุ่งผ้าหยักริ้วแบบเดียวกับการนุ่งผ้าโจงกระเบนและสำหรับผู้ชายก็ถือว่าเป็นการนุ่งผ้าถุง ซึ่งเป็นการแต่งกายที่ไม่ตรงตามเพศสภาพของตัวเอง จะต้องถูกควบคุม วัฒนธรรมการนุ่งผ้าโสร่งนี้เป็นที่แพร่หลายในหลายพื้นที่ของประเทศไทย ชาวมุสลิมที่มีเชื้อสายมลายู เช่นที่ฉะเชิงเทราก็นิยมนุ่งกัน ทางราชการจึงต้องดำเนินการตามนโยบาย โดยนายอำเภอได้เรียกประชุมชาวบ้าน “ซึ่งยังแต่งกายนุ่งโสร่งอยู่ให้เปลี่ยนการแต่งกายให้ถูกต้องตามรัฐนิยมและคำวิงวอนของท่านนายกรัฐมนตรีน... ได้พร้อมใจกันปฏิบัติตามโดยชายนุ่งกางเกงขาสั้นแบบไทยหรือนุ่งกางเกงขายาวแบบสากลสวมเสื้อ ฝ่ายหญิงนุ่งผ้าถุงสวมเสื้อและสวมหมวกเป็นที่พร้อมเพรียงกัน” (กรมการเมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2484)

สำหรับจังหวัดชายแดนภาคใต้นั้น การนุ่งโสร่งนั้นก็เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมการแต่งกายของชาวมลายูซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของพื้นที่ แม้หน่วยงานราชการพยายามดำเนินการนโยบายดังกล่าวด้วยการชี้แจงให้ประชาชนปฏิบัติตาม กระนั้นเนื่องจากรัฐนิยมและประกาศต่างๆ ไม่มีบทลงโทษสำหรับผู้ไม่ปฏิบัติตาม ดังนั้นชาวบ้านที่ไม่ปฏิบัติตามจึงมีจำนวนมาก ดังรายงานของจังหวัดปัตตานี “สตรีไทยที่ถือพุทธศาสนาได้ปฏิบัติตามคำชักชวนของท่านนายกรัฐมนตรีนโดยทั่วกัน แต่สตรีที่นับถือศาสนาอิสลามยังไม่ใคร่จะปฏิบัติ” (คณะกรรมการจังหวัดปัตตานี, 2484ข) หรือที่สรุปรายงานเรื่องนี้ว่า

ผลที่ปฏิบัติไปแล้วในเรื่องนี้ ปรากฏว่าบรรดาสตรีไทยพุทธต่างมีความยินดีเคารพและปฏิบัติตามคำแนะนำนั้นโดยพร้อมเพรียงทั่วกัน เว้นแต่การแต่งกายของสตรีไทยอิสลามอันเป็นชาวพื้นเมืองของจังหวัดนี้ ยังขัดข้องเกี่ยวข้องกับลัทธิศาสนา คือ ตามปกติสตรีไทยอิสลามพื้นเมืองนิยมการไว้ผมยาว นุ่งผ้าโสร่งและสวมเสื้อชนิดแขนยาวผ่าอกตลอด อันเป็นแบบซึ่งนิยมกันทั่วไปสำหรับสตรีที่นับถือศาสนาอิสลามในแหลมมลายู หากจะสวมแขนสั้นๆ ย่อมขัดกับข้อบัญญัติทางศาสนาอิสลาม (คณะกรรมการจังหวัดสตูล, 2484ก)

ด้วยเหตุที่ประชาชนจำนวนมากไม่ยอมปฏิบัติตาม ในเดือนเมษายน 2484 จังหวัดปัตตานีจึงออกมาตรการในการกวาดล้างเรื่องดังกล่าวด้วยการกำหนดว่า “สำหรับคนพื้นเมืองไม่ว่าชายหรือหญิงถ้ามาในสถานที่ราชการแล้วควรแต่งกายตามประเพณีนิยมที่เหมาะสม ไม่ควรนุ่งโสร่งมา

มีฉะนั้นแล้วการติดต่อในทางราชการกับสถานที่ราชการและเทศบาลย่อมไม่ได้รับความสะดวก” (คณะกรรมการจังหวัดปัตตานี, 2484ก) ถึงแม้ว่าแนวปฏิบัตินี้จะถูกปฏิเสธในเบื้องต้น โดยกระทรวงมหาดไทยให้จังหวัดใช้แต่วิธีการแนะนำประชาชนให้เข้าใจนโยบาย (หนังสือปลัดกระทรวงมหาดไทย, 2484) จนในอีก 4 เดือนต่อมา ด้วยเหตุที่คนจำนวนมากในประเทศที่ไม่ยอมแต่งกายให้เรียบร้อยตามรัฐนิยม กระทรวงมหาดไทยจึงมีคำสั่งให้สถานที่ราชการไม่ให้บริการกับประชาชนที่แต่งกายไม่สุภาพเรียบร้อยตามรัฐนิยมฉบับที่ 10 (วัฒนธรรมแห่งชาติและระเบียบการแต่งกาย, 2484) ซึ่งเป็นไปในแนวทางเดียวกับที่จังหวัดปัตตานีรายงานเข้ามา

นอกจากหน่วยราชการจะปฏิเสธไม่รับติดต่อราชการแก่บุคคลที่แต่งกายไม่เรียบร้อยตามรัฐนิยมแล้ว ในทางปกครองหน่วยราชการในจังหวัดต่างๆ ก็ “ขอความร่วมมือ” ผู้พ่อค้าและพ่อค้าไม่ให้หน้าโสร่งหรือเครื่องแต่งกายที่ไม่ต้องตามรัฐนิยมมาจำหน่าย เช่น ที่สตูล อำเภอต่างๆ ขอความร่วมมือจากบรรดาพ่อค้า “ให้งดซื้อผ้าโสร่งมาจำหน่ายแก่ราษฎรเพื่อช่วยกันส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ” (คณะกรรมการจังหวัดสตูล, 2484ข) หรือที่อำเภอมายอ จังหวัดปัตตานี ก็ได้ดำเนินการจน “ปรากฏผลว่าเวลานี้ ผู้ที่ทำการทอผ้าได้เลิกทอผ้าโสร่งและผ้าโจนกระเบนแล้ว” (คณะกรรมการจังหวัดปัตตานี, 2484ค) ซึ่งจากรายงานฉบับเดียวกันนั้นก็ระบุว่าการณ์รณรงค์ของทางราชการที่ปะนาเระได้ผลเป็นที่น่าพึงพอใจ

บัดนี้ เป็นที่น่ายินดีที่ปรากฏว่าประชาชนชาวไทยในอำเภอปะนาเระต่างพร้อมใจกันปฏิบัติในเรื่องการแต่งกายถูกต้องตามรัฐนิยมและคำวิงวอนของท่านนายกรัฐมนตรีเป็นอย่างดี แม้อำเภอนี้จะเต็มไปด้วยชาวไทยที่นับถือศาสนาอิสลามซึ่งนิยมนุ่งผ้าโสร่งทั้งชายและหญิงก็ดี แต่ต่างก็พากันร่วมมือปฏิบัติเพื่อส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติด้วยความพร้อมเพรียง โดยเดี๋ยวนี้อาณาเขตหรือตลาดหรือที่สาธารณและชุมนุมชนทั่วไป ไม่มีชายหญิงชาวไทยอำเภอปะนาเระที่แต่งกายนุ่งผ้าโสร่ง หรือลอยชาย หรือใช้ผ้าแถบคาดอก หรือไม่ใส่เสื้อ เข้าไปอยู่หรือเดินผ่านไปผ่านมาเลยแม้แต่คนเดียว ประชาชนทุกคนต่างพากันแต่งกายเรียบร้อยถูกต้องตามความประสงค์ของชาติทั้งสิ้น การใช้ผ้าโสร่งเท่าที่ได้ซื้อหาไว้แล้วคงใช้อยู่แต่ภายในบ้าน หญิงคงใช้ผ้าถุงและชายคงใช้กางเกงไทยขาสั้นหรือกางเกงสากล ขาวยาวทุกคน ทั้งนี้ นับว่าเป็นการฟื้นฟูและส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติในเรื่องการแต่งกายได้รับความร่วมมือสนับสนุนจากประชาชนในท้องที่อำเภอปะนาเระเป็นอย่างดี (คณะกรรมการจังหวัดปัตตานี, 2484ค)

ลำพังการรณรงค์และมาตรการทางปกครองข้างต้นอาจจะไม่เพียงพอต่อความเปลี่ยนแปลงในด้านวัฒนธรรมในระดับที่ แกรมสุข นุ่มนนท์ (2521) เรียกว่าเป็นการ “ปฏิวัติวัฒนธรรม” และ

ถึงแม้ว่าจะมีการออกกฎหมายเกี่ยวกับวัฒนธรรมแห่งชาติในปี 2485 ซึ่งกำหนดบทลงโทษเอาไว้ก็ตาม แต่การปฏิบัติที่นอกเหนือไปจากกฎหมายของเจ้าหน้าที่ซึ่งไม่ปรากฏในหนังสือและรายงานทางราชการหากอยู่ในความทรงจำของผู้คน มีส่วนที่ทำให้นโยบายดังกล่าวสามารถบังคับใช้เป็นผลสำเร็จ แม้จะด้วยการบังคับและสร้างความเจ็บช้ำน้ำใจก็ตาม โดยเฉพาะที่ปัตตานีซึ่งได้รับการชื่นชมว่ามีความกระตือรือร้นในการกวาดล้างในเรื่องวัฒนธรรมมากกว่าจังหวัดอื่นๆ ในชายแดนใต้ (ถวัลย์ ทำรงนาวาสวัสดิ์, 2487) การดำเนินการเกี่ยวกับการแต่งกายของเจ้าหน้าที่ได้สร้างความเดือดร้อนแก่ประชาชนเป็นอย่างมาก ในปี 2487 อุดลย์ ณ สายบุรี ส.ส. ปัตตานีได้ทำหนังสือถึงนายกรัฐมนตรีเพื่อร้องเรียนถึงพฤติการณ์ของข้าหลวงประจำจังหวัดปัตตานีที่ใช้กฎหมายเกี่ยวกับวัฒนธรรมบีบบังคับชาวมลายูมุสลิมอย่างรุนแรง แต่ก็ได้รับการตอบสนองจากรัฐบาลว่าการกระทำดังกล่าวของข้าหลวงนั้นเป็นไปโดยชอบแล้วและไม่ได้ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎรแต่อย่างไร (อิบรอฮิม ชุกรี, 2549; Nantawan Haemindra, 1976) และเมื่อสงครามโลกยุติพร้อมด้วยการสิ้นสุดอำนาจของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ประเด็นนี้ได้กลายเป็นประเด็นสำคัญของการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิในทางการเมืองของชาวมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้

รัฐบาลเสรีไทยที่ครองอำนาจหลังสงครามก็พยายามแก้ไขปัญหาคาดได้ ยอมรับว่านโยบายชาตินิยม

ทางวัฒนธรรมของจอมพล ป. พิบูลสงครามก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวมุสลิมจริง แต่ก็พยายามทำความเข้าใจในหมู่ประชาชนว่านโยบายดังกล่าวไม่ได้มีเจตนาที่จะเบียดเบียนศาสนาอิสลาม แต่เป็นนโยบายที่สร้างความเดือดร้อนแก่ประชาชนโดยทั่วไปหมด ดังที่ แซม พรหมยงค์ ได้กล่าวคำปราศรัยเป็นภาษามลายูเมื่อปี 2490 ที่สตูลว่า

“รัฐบาลของจอมพลพิบูลสงครามได้ทำการรบกวนศาสนาต่างๆ ไม่เฉพาะศาสนาอิสลามศาสนาเดียว แม้แต่พุทธศาสนาก็ตาม เช่น คราวนั้นมีข่าวลือกันว่ารัฐบาลจะให้พระนุ่งกางเกงเหลืองแทนผ้าเหลือง และศาสนาคริสต์นั้นก็ถูกรบกวนในที่สุดรัฐบาลนั้นก็ล้มไปเอง ซึ่งถือได้ว่าเป็นการลงโทษของพระเจ้าเหมือนกัน” (คณะกรรมการสอดส่องฯ, 2490ก) ซึ่งปัจจุบันได้ยกเลิกไปแล้ว และไม่มีกีดกันในการติดต่อสถานที่ราชการอีก (คณะกรรมการสอดส่องฯ, 2490ข)

ภาพโปสเตอร์เผยแพร่วัฒนธรรม

แม้ว่ารัฐบาลพิบูลสงครามได้ล้มไปแล้วตั้งแต่ปี 2487 และนโยบายรัฐนิยมต่างๆ ก็ไม่ได้ถูกบังคับใช้เมื่อควง อภัยวงศ์ ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี แต่ความทรงจำต่อนโยบายนั้นยังอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกล่าวถึงเรื่องการแต่งกาย ภาพๆ หนึ่งได้กลายเป็นภาพสำคัญที่ทำให้คนจดจำและกลายเป็นสัญลักษณ์ของนโยบายชาตินิยมไทยที่สร้างผลกระทบต่องานวิถีชีวิตของชาวมลายูมุสลิม

¹ ตัวอย่างที่ชัดเจนในเรื่องนี้คือ การตัดต้นพลู ซึ่งทองม้วน อัครถาวร ส.ส. จังหวัดมหาสารคามได้ตั้งกระทู้ถามรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยเกี่ยวกับทางจังหวัดและอำเภอได้ให้ชาวบ้านตัดต้นพลูที่ได้ปลูกเอาไว้ โดยเรียกให้ลงลายมือชื่อว่าจะตัดต้นพลูตามระยะเวลาที่กำหนด ซึ่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทยได้ยอมรับว่าการบังคับให้ตัดถ้าไม่มีกฎหมายกำหนดก็ย่อมเป็นการละเมิดสิทธิของราษฎร แต่ก็ปฏิเสธที่จะยอมรับว่ามีการดำเนินการดังกล่าวจริงหรือไม่ แต่ขอให้มาพูดคุยกันเป็นการภายในที่กระทรวง “สงสัยว่าเมื่อไปถึงกระทรวงแล้วเป็นเรื่องยอมกันทุกที มันอย่างไรกันอยู่เพราะฉะนั้นไปว่ากันที่กระทรวงให้ชัดเจนเถอะ” (รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร, 2486, หน้า 419)

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ วจ.มท./5 ภาพโฆษณา (โปสเตอร์) เรื่องวัฒนธรรมของไทย
 ด้านการแต่งกายแบบรัฐนิยม พ.ศ. 2484

ภาพดังกล่าวนี้เป็นโปสเตอร์สี ขนาด 21 1/3 นิ้ว x 31 นิ้ว จัดทำขึ้นโดยอำเภอเมืองสงขลา โดยมีการแจกจ่ายให้ไปปิดยังสถานที่ต่างๆ “ณ ที่ชุมนุมชนในที่ๆ แลเห็นได้ง่าย เช่น กลางตลาดนัดทุกตลาด ศาลาและสุเหร่าทุกแห่ง” ตั้งแต่วันที่ 22 เมษายน 2484 โดยหนังสือที่นายอำเภอ (อาภรณ์ มุตตามร, 2484ก) ส่งไปยังกำนันตำบลต่างๆ ยังระบุอย่างละเอียดว่า “การปิดนี้ ให้ทำเป็นแผ่นกระดานป้ายขนาดประกาศโฆษณาดังกล่าว แล้วปิดประกาศโฆษณาด้วยแปงเปียก (ถ้าใช้ตะปูอาจขาดได้ง่าย) และคอยระวังอย่าให้มีผู้ทำลายได้ หากมีผู้ทำลายให้ปิดใหม่” ซึ่งก่อนหน้านั้นทางอำเภอได้ดำเนินการเรื่องนี้อย่างแข็งขัน มีการออกประกาศอำเภอให้พ่อค้าแม่ค้าที่จะมาขายในตลาดสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์แต่งกายให้เรียบร้อยตามรัฐนิยม และอีกฉบับประกาศให้ผู้ที่มีสัญจรรายในเขตเทศบาลและที่สาธารณะแต่งกายให้ถูกต้องตามวัฒนธรรม ซึ่งได้กำหนดรายละเอียดของการการแต่งกายที่ถูกต้องและไม่ถูกต้องตามวัฒนธรรมเอาไว้อย่างละเอียด ดังต่อไปนี้

ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ให้ชายหรือหญิงที่สัญจรไปตามถนนหลวงหรือเข้ามาในเขตเทศบาล หรือเข้าไปในเขตชุมนุมชน หรือสาธารณะสถาน หรือไปในงานพิธีต่างๆ จงปฏิบัติในเรื่องการแต่งกายเสียใหม่ ดังนี้คือ.

1. ชายไทยทุกคน ต้องนุ่งกางเกงแบบสากล (ขายาว) หรือกางเกงแบบไทย (ขาสั้นปกเข้า) และสวมเสื้อ (เชิ้ต) แขนสั้นหรือแขนยาว กัดครึ่งค้อมให้เรียบร้อย ถ้าจะสวมเสื้อชั้นนอก สวมหมวกและสวมรองเท้า จะเป็นการสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และห้าม นุ่งผ้าถุง (โสร่ง) หรือเปลือยกายท่อนบน หรือสวมเสื้อยึดแขนสั้นตัวเดียว (เสื้อกล้าม)
2. ห้ามมิให้ชายไทยตัดผมเกรียน โกงนหัว หรือสวมหมวกแขก
3. หญิงไทยทุกคน ต้องไว้ผมยาวตามประเพณีหรือสมัยนิยม และต้องนุ่งผ้าถุง (ผ้าซิ่น) สวมเสื้อชั้นในและชั้นนอกให้เรียบร้อย ห้ามมิให้นุ่งผ้าโจงกะเบน เปลือยกายท่อนบน ใช้ผ้าผืนเดียวคาดอกหรือตัดผมสั้น
4. ห้ามมิให้หญิงไทยท่อนของไว้บนศีรษะ.

(ประกาศอำเภอเมืองสงขลา, 2484ข)

นอกจากนี้เพื่อสนองนโยบายด้านวัฒนธรรมทางอำเภอได้ดำเนินการหลายต่อหลายอย่าง เช่น การเรียบเรียงหนังสือชื่อ “ปรับปรุงตนเองให้เป็นอารยชน” แจกจ่ายไปยังกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพื่อเป็นแนวทางชี้แจงสั่งสอนราษฎร นอกจากนี้ยังติดต่อไปยังเจ้าของโรงมหรสพ โรงบิลเลียด ไปจนถึงบ่อนชนโค ให้ดูแลเรื่องการแต่งกายผู้มาใช้บริการ เช่น ชายตัว ให้เฉพาะผู้ที่แต่งกายเรียบร้อยถูกต้อง หรือติดกระดุม ให้ผู้ที่เข้ามาใช้บริการได้ตรวจดูการแต่งกายของตนเอง ภายในโรงภาพยนตร์ ความกระตือรือร้นของนายอำเภอเมืองสงขลาในเรื่องการแต่งกายนี้ เขาให้เหตุผลว่า

ข้าพเจ้าเห็นว่า การแต่งกายเป็นระเบียบเรียบร้อยนอกจากเป็นการแสดงวัฒนธรรมของชาติแล้ว โดยเฉพะประชาชนชาวไทยในท้องที่อำเภอทักษิณใต้ นี้ มีการแต่งกายหลายอย่างแตกต่างกัน เป็นไปตามลัทธิ ศาสนา หรือประเพณี เป็นช่องทางให้ระลึกไปในทางแบ่งแยกพวกพ้องและเผ่าพันธุ์ การแต่งกายให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเป็นแบบอย่างเดียวกัน ย่อมได้ผลทางจิตต์ใจเป็นเบื้องต้นก่อให้เกิดความพร้อมเพรียงสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นการ “รวมไทย” ให้แน่นแฟ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และทางอำเภอได้พยายามปฏิบัติมาโดยเอาใจใส่เพื่อให้ถึงผลอันนี้

(หนังสือนายอำเภอเมืองสงขลา, 2484ข)

แต่เนื่องจากประชาชน ตามความเห็นของนายอำเภอ ยัง “อ่อนต่อการศึกษา” การให้คำแนะนำอย่างเดียวยังไม่พอ ควรจะมีมาตรการบางอย่างเพื่อเป็นการลงโทษผู้ไม่ปฏิบัติตาม แต่ก็ทำได้จำกัดเพราะยังไม่มีกฎหมายกำหนดบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืนทางอำเภอจึงริเริ่มสิ่งที่คิดว่าจะมีผลต่อการรณรงค์

เรื่องดังกล่าวอย่างมาก คือ โปสเตอร์ ซึ่งทางอำเภอ “ได้ออกแบบเท่าที่เห็นข้อบกพร่องเพื่อความเหมาะสมแก่ท้องที่แล้วจัดพิมพ์ขึ้น” (หนังสือนายอำเภอเมืองสงขลา, 2484) ดังนั้น มโนทัศน์ของความไม่เรียบร้อยไม่เป็นอารยะของท้องถิ่น จึงถูกฉายออกมาบนโปสเตอร์ใบนี้ ได้แก่ ภาพเด็กแก้ผ้า ผู้หญิงผู้ชายเปลือยอก นุ่งผ้าโจงกระเบน ผู้หญิงใช้ผ้าคาดอกและสวมแต่เสื้อชั้นในเอาของทูนบนศีรษะ และผู้ชายนุ่งผ้าโสร่ง ใส่เสื้อไม่ติดกระดุม โคนหัวและใส่หมวกซอกเกาะ ยืนเรียงกันโดยถูกกำกับด้วยข้อความว่า “อย่าทำ” “การแต่งกายแบบนี้ไม่ใช่ไทยอารยะ” “จงเลิกแต่งกายแบบนี้” ทั้งหมดอยู่กรอบสี่เหลี่ยมที่เห็นชัดเจน วางคู่ขนานอย่างสมดุลคู่กับอีกกรอบหนึ่งที่เป็นภาพและข้อความที่ตรงกันข้าม คือ ความเรียบร้อย “ไทยอารยะ” ตามแบบรัฐนิยม โดยมีตราครุฑที่เป็นสัญลักษณ์ของทางราชการที่สื่อถึงอำนาจของรัฐที่กำลังสั่งการอยู่ในนาม “วัฒนธรรมของไทย” โปสเตอร์นี้จึงไม่เพียงเปิดเผยให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของความไม่เรียบร้อยและความต้องการของรัฐที่มีต่อร่างกายพลเมือง แต่ยังชี้ให้เห็นถึงอำนาจบังคับต่อร่างกายพลเมืองอย่างโจ่งแจ้งและตรงไปตรงมา จนภาพดังกล่าวเป็นภาพล่อแหลมในสายตาของรัฐ ด้วยเหตุนี้สภาวัฒนธรรมแห่งชาติจึงมีคำสั่งให้ยกเลิกการทำโปสเตอร์ดังกล่าวด้วยเหตุผลว่า

ด้วยปรากฏว่างานวันธัมของกะชวงต่างๆ ที่ได้จัดทำไปแล้ว โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเผยแพร่ธัมซึ่งทำเป็นภาพโคสนา (โปสเตอร์) นั้น บางกะชวงได้ทำภาพโคสนาแดงให้เห็นลักษณะ ทั้งทางที่ถูกและทางที่ผิดออกโคสนาควบกั้นไปซึ่งอาจทำให้ผู้รู้เท่าไม่ถึงการณ์หรือมีเจตนาไม่ดีต่อชาติไทย ถ่ายหรือจำภาพสีแดงในทางที่ผิดไปเผยแพร่อันเป็นการนำความเสื่อมเสียมาสู่ชาติไทยได้ ในเรื่องนี้ คณะกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ได้มีมติว่าการทำโปสเตอร์ออกโคสนาเผยแพร่กิจการใดๆ ให้ทำแต่เฉพาะทางที่ถูก ส่วนทางที่ผิดไม่ให้นำออกโคสนา ดังนี้ (หนังสือเลขาธิการสภาวัฒนธรรม, 2486)

ราวกับรูปร่างหน้าว่าภาพนี้จะกลายเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของรัฐนิยมและเปิดเผยให้เห็นถึงการบีบบังคับทางวัฒนธรรมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามซึ่งถูกเผยแพร่และผลิตซ้ำในเวลาต่อมา

บรรณานุกรม

- เกษียร เตชะพีระ. (2550). สู่ความเข้าใจและทางออก. ใน บรรณธิการ นิธิ เอียวศรีวงศ์, **มลาญศึกษา: ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับประชาชนมลายูมุสลิมในภาคใต้**. (หน้า 184-213). กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- แถมสุข นุ่มนนท์. (2521). **เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง**. กรุงเทพฯ: ดวงกมล.
- กรมการเมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา. (28 พฤศจิกายน 2484). [บันทึกจากกรมการเมืองจังหวัดฉะเชิงเทราถึงเลขานุการกรมมหาดไทย]. **หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ มท.5.9/108 เรื่องการแต่งกายของไทยอิสลาม จังหวัดฉะเชิงเทรา (2484)**.
- คณะกรรมการจังหวัดปัตตานี. (12 เมษายน 2484ก). หนังสือจากคณะกรรมการจังหวัดปัตตานีถึงปลัดกระทรวงมหาดไทยลับ ที่ 3443/2484 เรื่องการแต่งกายของประชาชนชาวไทย. **หจข. มท.5.9/102 เรื่องการแต่งกายของสตรีไทย จังหวัดปัตตานี (2484)**.
- คณะกรรมการจังหวัดปัตตานี. (23 เมษายน 2484ข). บันทึกจากคณะกรรมการจังหวัดปัตตานีถึงปลัดกระทรวงมหาดไทยเลขทะเบียนที่ 1050 เรื่องลับ. **หจข. มท.5.9/102 เรื่องการแต่งกายของสตรีไทย จังหวัดปัตตานี (2484)**.
- คณะกรรมการจังหวัดปัตตานี. (15 กรกฎาคม 2484ค). หนังสือจากคณะกรรมการจังหวัดปัตตานีถึงปลัดกระทรวงมหาดไทยที่ 6491/2484 เรื่องแนะนำการทำ การทอและการแต่งกายของสตรี. **หจข. มท.5.9/102 เรื่องการแต่งกายของสตรีไทย จังหวัดปัตตานี (2484)**.
- คณะกรรมการจังหวัดสตูล. (20 มิถุนายน 2484ก). หนังสือ จากคณะกรรมการจังหวัดสตูลถึงปลัดกระทรวงมหาดไทยที่ 4110/2484 เรื่องการแนะนำสตรีไทยเรื่องการแต่งกาย. **หจข. มท.5.9/111 เรื่องการแนะนำสตรีเรื่องการแต่งกาย จังหวัดสตูล (2484)**.
- คณะกรรมการจังหวัดสตูล. (7 พฤศจิกายน 2484ข). หนังสือจากคณะกรรมการจังหวัดสตูล ถึงอธิบดีกรมโฆษณาการที่ 7148/2484 เรื่องการส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ. **หจข. มท.5.9./112 เรื่องการส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ จังหวัดสตูล (2484)**.
- คณะกรรมการสอดส่องภาวะการณ์ 4 จังหวัดภาคใต้. (2490ก). บันทึกกล่าวคำปราศรัยของจุฬาราชมนตรี แชม พรหมยงค์. **หจข. (2) สร 0201.38/6 เรื่องปรับปรุงการปกครองจังหวัดปัตตานี ยะลา นราธิวาสและสตูล (2 กุมภาพันธ์ 2488-9 มกราคม 2491)**.

คณะกรรมการสอดส่องภาวะการณ์ 4 จังหวัดภาคใต้. (2 พฤษภาคม 2490ข). บันทึกรายงานปฏิบัติงานของคณะกรรมการ
สอดส่องภาวะการณ์ 4 จังหวัดภาคใต้. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (2) สร 0201.38/6 ปรับปรุงการปกครองจังหวัด
ปัตตานี ยะลา นราธิวาสและสตูล (2 กุมภาพันธ์ 2488-9 มกราคม 2491).

ถวัลย์ ทำรงนาวาสวัสดิ์. (11 กรกฎาคม 2487). รายงานการปฏิบัติราชการนครราวไปเยี่ยมทหาน สังเกตการทางภาคใต้
และรัถมาลัย [หนังสือกระทรวงยุติธรรมลับ-เฉพาะ-ด่วน ที่ น. 3913/2487 ถึงนายกรัฐมนตรี]. หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ (2) สร 0201.98.3/12 ข้าราชการผู้ใหญ่ไปเยี่ยมเยียนทหารและสภาพท้องถิ่นภาคใต้และ 4 รัถมาลัย
แทน พลนะท่าน นรม. (12 พฤษภาคม-21 กรกฎาคม 2488).

นายอำเภอเมืองสงขลา. (22 เมษายน 2484ก). [หนังสือนายอำเภอเมืองสงขลาถึงกำนันตำบลต่างๆ]. **หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ มท.5.9/21 เรื่องการแต่งกายของสตรีไทย จังหวัดสงขลา (2484) .**

นายอำเภอเมืองสงขลา. (29 เมษายน 2484ข). หนังสือนายอำเภอเมืองสงขลาถึงข้าหลวงประจำจังหวัดสงขลา
ที่ 4920/2484 เรื่อง รายงานการปฏิบัติขอให้นะนำสตรีเรื่องการแต่งกาย. **หอจดหมายเหตุแห่งชาติ มท.
5.9/21 การแต่งกายของสตรีไทย จังหวัดสงขลา (2484).**

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2550). สังเขปประวัติศาสตร์มลายูปัตตานี. ใน บรรณาธิการ นิธิ เอียวศรีวงศ์, **มลายูศึกษา: ความรู้
พื้นฐานเกี่ยวกับประชาชนมลายุมุสลิมในภาคใต้.** (หน้า 16-55). กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ว่าด้วยรฐนิยม ฉบับที่ ๑๐ เรื่อง การแต่งกายของประชาชนชาวไทย. (21 มกราคม 2484).
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 58, หน้า 113.

ประกาศอำเภอเมืองสงขลาที่ 31/2484 เรื่องให้ผู้ผู้นำของมาชายในตลาดแต่งกายให้เรียบร้อยตามประเพณีและสมัยนิยม.
(18 มีนาคม 2484). **หอจดหมายเหตุแห่งชาติ มท.5.9/21 เรื่องการแต่งกายของสตรีไทย จังหวัดสงขลา (2484).**

ประกาศอำเภอเมืองสงขลาที่ 34/2484 เรื่องให้ราษฎรชาวไทยแต่งกายให้ถูกต้องตามวัฒนธรรม. (28 มีนาคม 2484).
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ มท.5.9/21 การแต่งกายของสตรีไทย จังหวัดสงขลา (2484).

ปลัดกระทรวงมหาดไทย. (12 พฤษภาคม 2484). หนังสือจากปลัดกระทรวงมหาดไทยถึงคณะกรรมการจังหวัดปัตตานีที่
11649/2484 เรื่องการแต่งกายของประชาชนชาวไทย. **หอจดหมายเหตุแห่งชาติ มท.5.9/102 เรื่องการแต่งกาย
ของสตรีไทย จังหวัดปัตตานี (2484).**

รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 10/2486 (วิสามัญ ครั้งที่ 2) สมัยที่ 2 ชุดที่ 3. (30 ธันวาคม 2486).

วัฒนธรรมแห่งชาติและระเบียบการแต่งกาย. (2484). อนุบุรี: โรงพิมพ์อิมศิริ.

เลขาธิการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ. (15 พฤษภาคม 2486). หนังสือเลขาธิการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ถึง ปลัดกระทรวงมหาดไทย
ที่ 181/2486 เรื่อง การทำภาพโคสนา (โปสเตอร์) เผยแพร่วัฒนธรรม. **หอจดหมายเหตุแห่งชาติ มท. 5.9/144
เรื่องการทำภาพโคสนา (โปสเตอร์) เผยแพร่วัฒนธรรม (2485).**

อ.บางนรา. (2518). ปัตตานี อดีต. กรุงเทพฯ: ชมรมแสงเทียน.

อารีพิน บินจิ อ. ลออแมน และ ซูฮัยมีร์ อิสมาแอล. (2550). **ปัตตานี...ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู.**
สงขลา: มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้.

อิบรอฮิม ชุกรี. (2549). **ประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรมลายูปัตตานี.** (หะสัน หมัดหมาน และมะหามะซากี เจ๊ะหะ ผู้แปล)
เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม บุคส์.

Nantawan Haemindra. (1976). The Problem of the Thai-Muslims in the Four Southern Provinces of
Thailand (Part I). **Journal of Southeast Asian Studies**, 7(2), 197-225.

